

Wójcik, Zbigniew

Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego

---

Przegląd Historyczny 52/3, 521-525

1961

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego

Publikowane poniżej dokumenty-przysięgi na wierność królowi i Rzeczypospolitej złożone przez Pawła Teterę oraz Jerzego Chmielnickiego i metropolitę kijowskiego Józefa Tukalskiego nie były dotąd znane ich biografom ani historykom zajmującym się dziejami Ukrainy w drugiej połowie wieku XVII¹. Z tego też względu udostępnienie ich wydaje się celowe.

Pierwszy z publikowanych dokumentów to przysięga hetmana zaporońskiego Tetery. Warto przypomnieć okoliczności poprzedzające ten akt. Tetera, już jesienią 1660 r. wysuwany przez Rzeczpospolitą na czoło życia politycznego Ukrainy², od początku 1662 roku³ przygotowywał

¹ Należy tu głównie wymienić: W. A. Antonowycz, *W. A. Bec, Istoriceskoje diejatieli Jugo-Zapadnoj Rossii*, Kijew 1883; D. I. Bantysz-Kamien-ski, *Istorija Maloj Rossii*, S. Peterburg 1903 (mówie wydanie); Fr. Rawita-Gawroński, *Ostatni Chmielniczenko (Książę kozacki) 1640—1679*, Poznań 1919; T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego* t. I, Kraków 1898 (głównie rozdział VII); N. Kostomarow, *Getmanstwo Jurija Chmielnickiego, Sobranije soczinienij... Istoriceskije monografii i issliedowanija*, lkn. 5, t. XII, S. Peterburg 1905; tenże, *Ruina. Getmanstwa Briuchowieckiego, Mnogogriesznoego i Samożłowicza*, tamże, lkn. 6, t. XV—XVI, S. Peterburg 1905; O. Lewickij, *Oczerk wnutriennoj istorii Matorossii wo wtoroj połowinie XVII wieku*, Kijew 1874; P. Matwiejew, *Moskwa i Matorossija w uprawlenije Ordina-Naszczokina matorossijskim prikazom*, „Russkij Archiw”, XXXIX, 1910, II; A. Rolle (Dr Antoni J.), *Książę Sarmacji, Opowiadania historyczne*, Lwów 1878, ser. I, wyd. 2; A. A. Sawicz, *Borba za Bielorusziju i Ukrainu w 1654—1667 godach*, Moskwa 1947, „Uczonyje Zapiski Moskowskiego Gosudarstwiennoego Piedadogiczeskiego Institutu, Kafiedra istorii SSSR” t. II, wyp. 2; W. W. Wołk-Karaczewskij, *Borba Polsz s Kozaczestwom wo wtoroj połowinie XVII wieku i naczale XVIII wieku*, Kijew 1899; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959. Nieznane są te szczegóły również bardzo dokładnym i szczegółowym życiorysom J. Chmielnickiego, Tetery i Tukalskiego, pióra J. Bartoszewicza, zamieszczonym w pierwszym wydaniu *Encyklopedii Powszechnej* oraz tymże życiorysem pióra A. Markiewicza, (*Russkij Biograficzeskij Słowar*).

² *Rellatia Bieniewskiego, Pamjatniki izdannyje wremiennoju kommissjeju dla razbora driewnich aktow* t. IV, Kijew 1859, Otd. 3, s. 33; Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660/1661*, „Przegląd Historyczny” t. XLV, 1954, z. 4, s. 614—617; tenże, *Traktat andruszowski*, s. 48—50.

³ Zob. Instrukcja dla Tetery (*ex senatus consulto*), Warszawa 8 lutego 1662, *Pamjatniki* t. IV, Otd. 3, s. 145—150. Por. Biblioteka PAN w Krakowie, rkps 1063, s. 208—209. Por. także Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 77. Jak wielkie znaczenie przypisywano na dworze polskim do powierzonej Teterze misji na

się do odegrania w życiu tego kraju roli decydującej — sięgał po buławę zaporoską. Hetmanem został obrany w początkach 1663 r. po ustąpieniu Jerzego Chmielnickiego, przy czym wybór odbył się zgodnie i miał przebieg bardzo spokojny⁴. Nie oznacza to bynajmniej, aby poza Teterą nikt do spadku po „Juraszku” nie pretendował. Mamy wyraźne przekazy źródłowe świadczące o tym, że godność hetmana zaporoskiego pragnął odzyskać Iwan Wyhowski⁵ oraz że do osiągnięcia buławę dążył także jeden z najwybitniejszych przedstawicieli starszyny kozackiej — Hrehory Hulanicki⁶.

W akcji przedwyborczej, popartej mocno brzęczącymi argumentami, główną rolę odegrała żona Tetery, Helena, córka Bohdana Chmielnickiego i jego żony Somkówny, siostra byłego hetmana Jerzego. To powinowactwo z wielkim Bohdanem podnosiło niewątpliwie w oczach Kozaków prestiż Tetery⁷.

Nowy hetman zaporoski był człowiekiem zaufania dworu polskiego, któremu też był całkowicie oddany⁸. Zdobycie przezeń buławę zaporoskiej zostało ocenione za granicą jako sukces Rzeczypospolitej⁹. Szybko, bo już 18 marca 1663, otrzymuje Tetera przywilej królewski na hetmaństwo zaporoskie wraz ze starostwem czechryńskim¹⁰.

Pierwsze kroki Tetery jako hetmana, mimo pewnych tendencji do pójścia na rękę społeczeństwu ruskiemu i nurtującym go problemom¹¹, świadczyły jednak o tym, że poprowadzi on Ukrainę całkowicie zgodnie z życzeniami Rzeczypospolitej. Z punktu widzenia zaś tej ostatniej było to zagadnieniem pierwszorzędnej wagi ze względu na zbliżającą się szybkimi krokami nową, walną rozprawę z Rosją, rozprawę, która miała zadecydować nie tylko o hegemonii w Europie środkowo-wschodniej, ale i zasadniczych problemach wewnętrznych państwa polskoliteńskiego (realizacja planów elekcji *vivente rege*)¹².

Rzeczpospolita przygotowała się do rozprawy przeciw Rosji starannie nie tylko pod względem wojskowym, ale i politycznym. Szczególnie ważne było załatwienie trzech spraw, a mianowicie: uspokojenie związków wojskowych, opanowanie w zasadzie sytuacji na Ukrainie Prawobrzeżnej właśnie przez wybór Tetery na hetmana i wreszcie zapewnienie sobie współdziałania militarnego Tatarów¹³.

Ukrainie najlepiej świadczy fakt, że przyznana mu na kwartał pensję w wysokości 2000 zł wypłacono mu niezwłocznie po wręczeniu instrukcji, co w stosunkach polskich było rzadkością (Archiwum Główne Akt Dawnych, Sigillata nr 5, f. 51).

⁴ W. Kochowski, *Annalium Poloniae... Climacter tertius*, Cracoviae 1698, s. 53; *Pamiętniki* t. IV, Otd. 3, nr LV. O działalności Tetery na Ukrainie w okresie poprzedzającym wybór jego na hetmana pisałem szerzej w mej pracy doktorskiej pt. *Ukraina w latach 1660—1663*, Warszawa 1950 (maszynopis, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego), s. 135—142.

⁵ W. Kochowski, op. cit., s. 51.

⁶ *Bibl. Jag. rkps* 5, s. 905.

⁷ Zob. o tym szerzej Z. Wójcik, *Ukraina*, s. 141—143.

⁸ Zob. Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 50.

⁹ Tamże, s. 82.

¹⁰ AGAD, Sigillata nr 7, fol. 22 v.

¹¹ Por. instrukcja dla Hulanickiego, posła Tetery do króla, z 22 stycznia s.s. 1663, *Bibl. Czartoryskich, rkps* nr 402, s. 467—476.

¹² Zob. o tym Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 139—140.

¹³ Tamże, s. 131 i nn. (spec. 134).

W czasie tej wyprawy, na którą Jan Kazimierz wyruszył 16 lub 18 sierpnia 1663 roku ze Lwowa, złożył Tetera przysięgę. Miało to zapewne miejsce w Białej Cerkwi pod koniec października, w czasie spotkania króla z Teterą¹⁴. Przypuszczeniu temu zdaje się przeczyć fakt, że oblata do Metryki Koronnej jest ostatnią pozycją w tejże Metryce w roku 1663. Poprzednie dokumenty pochodzą z 22 grudnia (*Actum in oppido Ostrze trans Borysthenem*) i np. z 5 października, datowane w Braclawiu.

Jednakże jest to tylko sprzeczność pozorna, bowiem właśnie w tym okresie układ oblat w Metryce nie jest chronologiczny, gdyż np. przed dokumentem z 5 października wpisany jest dokument z 18 grudnia oraz inne późniejsze. Przyczyną tego były niewątpliwie warunki polowe, w których znajdowała się wówczas kancelaria koronna, a które uniemożliwiały systematyczne prowadzenie ksiąg. Zresztą układ w Metryce nie zawsze był chronologiczny.

Przeciwko temu, że Tetera mógł złożyć ową przysięgę w końcu grudnia, przemawiają jeszcze inne względy. W grudniu Tetera znajdował się w ogniu ciężkich walk, czyż była więc podówczas ku temu pora, by składać przysięgi. Najbardziej więc prawdopodobne, że przysięga została wykonana w Białej Cerkwi, a dopiero później wpisana do Metryki.

Warto jeszcze zaznaczyć, że w okresie bezpośrednio poprzedzającym przysięgę Tetera otrzymuje nowe dowody łaski królewskiej, a mianowicie przywilej na miasto Olchowiec wraz z dożywociem na żonę jego Helenę, datowany w Braclawiu 4 października 1663¹⁵. W tymże samym czasie Czarniecki odstąpił Teterze i jego żonie starostwo braclawskie¹⁶.

Drugi z publikowanych dokumentów ma niewątpliwie dużą wartość historyczną. Dotychczas wiedziliśmy, że aresztowani w czasie wyprawy Jana Kazimierza przeciw Rosji mnich Gedeon (Jerzy Chmielnicki), metropolita kijowski Józef Tukalski i pułkownik Hrehory Hulanicki, przewiezieni następnie do twierdzy w Malborku, siedzieli tam aż do roku 1667, kiedy to po traktacie andruszowskim zostali wypuszczeni na wolność. Publikowany poniżej dokument świadczy, że dwaj spośród więźniów malborskich — Chmielnicki i Tukalski, stali się przedmiotem jakiejś gry politycznej, której punktem wyjściowym miało być złożenie przez nich przysięgi na wierność królowi i Rzeczypospolitej.

Jaki cel miała ta przysięga? Upłynęło wszak dużo czasu, zanim obaj więźniowie zostali zwolnieni, a przysięga zapowiada przecież ich zwolnienie z tym, że Chmielnicki i Tukalski zamieszkają przez pewien czas w miejscu, które im Tetera z woli królewskiej wyznaczy.

Miejscem tym nie mogło już być żadne miasto ani chutor na Ukrainie, w tym czasie bowiem Tetera zbiegł już z tego kraju z trudem unosząc głowę, a władza polska praktycznie biorąc przestała tam istnieć¹⁷. Jednakże cały dokument zdaje się świadczyć o tym, że więźniowie mieli

¹⁴ W. A. Antonowycz, W. A. Bec, op. cit., s. 53. O spotkaniu tym wspomina także T. Korzon, op. cit., s. 197. Znany jest fakt, że Tetera wraz ze swymi pułkownikami oświadczył się z wierną służbą królowi (loc. cit.), sam fakt jednak złożenia przysięgi nie był znany.

¹⁵ AGAD, Sigillata nr 7, fol. 94 r.

¹⁶ Tamże, fol. 97 v. Oba te przywileje były znane J. Bartoszewiczowi (zob. jego artykuł o Teterze w *Encyklopedii Powszechnej* t. XXV, Warszawa 1867).

¹⁷ Por. Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 218—219.

być rzeczywiście wypuszczeni na wolność i dlatego właśnie składali przysięgę. Zachodzi pytanie, czy to zamierzone uwolnienie jeńców twierdzy malborskiej było wynikiem starań Tetery, który zapewne dla podtrzymania swej popularności na Ukrainie czynił rzeczywiście zabiegi (być może pozorne tylko), by Chmielnicki, Tukalski i Hulanicki odzyskali wolność?¹⁸ Wydaje się, że nie, albowiem, jak wspomnieliśmy, Tetera był już wtedy pozycją pod względem politycznym martwą. Jeżeli więc nie wzięto pod uwagę jego wstawiennictwa, gdy sprawował realną władzę na Ukrainie, nie wydaje się, aby zdecydowano się to uczynić właśnie pod koniec 1665 roku.

Słuszniejsze wydaje się inne przypuszczenie. Jest to okres, gdy władza polska na Ukrainie gwałtownie się załamuje. Rządy w tym kraju chwyta w swe ręce — po nieudanej próbie Opary — Doroszenko, zwolennik Turcji i Krymu. Może zamiar wypuszczenia na wolność Chmielnickiego i Tukalskiego wiązał się z chęcią przeciwstawienia ich Doroszenko? Dość dużo daje do myślenia fakt, że złożenie przez nich przysięgi nastąpiło stosunkowo szybko po tym, jak Jan Kazimierz otrzymał od dowódcy tatarskiego na Ukrainie Kan Mehmed murzy wiadomość o pojmaniu Opary i o obiorze Piotra Doroszenki na hetmaństwo zaporoskie¹⁹.

Dalszy rozwój wypadków na Ukrainie — nadciągająca od południowego wschodu burza, skłoniły rząd polski do zaniechania planów natychmiastowego uwolnienia Chmielnickiego i Tukalskiego. Pozostali oni w więzieniu aż do roku 1667. Warto również zwrócić uwagę, że złożona przez nich przysięga nie miała w praktyce żadnej wartości, obaj bowiem rychło po odzyskaniu wolności wstąpili na drogę walki z Rzeczpospolitą, jako zwolennicy Doroszenki, Tatarów i Turcji.

Charakterystyczne jest również, że przysięgi nie złożył trzeci z więźniów — Hrehory Hulanicki. Czy mu złożenia tej przysięgi nie proponowano czy też na propozycję taką odpowiedział odmownie — nie wiemy.

1. OBLATA PRZYSIĘGI PAWŁA TETERY, HETMANA ZAPOROSKIEGO, NA WIERNOŚĆ KRÓLOWI I RZECZYPOSPOLITEJ

b.m.b.d. [Biała Cerkiew, październik?] 1663¹

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna nr 203, f. 270 v - 271 r. Czystopis .Tytuł oryg.: Przysięga Urodz. Pawła Tetery hetmana zaporoskie[go]

Joannes Casimirus etc. Significamus etc.

Oblatam esse ad acta metrics Regni Cancell[ari]ae N-rae Maioris rotham iuramenti per gnosum Paulum Tetera exercitus n-ri zaporovien[is] ducem prestiti, cuius quidem tenor est, qui sequitur de verbo ad verbum talis. Ja, Paweł Tetera, przysięgam Panu Bogu Wszehmogącemu w Trójcy Świętej Jedynemu, iż na tym urzędzie hetmaństwa wojsk J.K.M-ci [zaporoskich] mnie konferowanym, Najjaśniejszemu Janowi Kazimierzowi, królowi polskiemu i szwedzkiemu, książęciu litewskiemu, ruskiemu etc. i następcom jego, królom polskim i wielkim książętom litewskim, ruskim etc. i wszystkiej Rzeczy[ospoli]tej, Koronie Polskiej i Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, wiernym, życzliwym i posłusznym będę, wszelkich

¹⁸ W. Lipiński, *Z dziejów Ukrainy*, Kijów 1912, s. 286. Por. także artykuł J. Bartoszewicza o Teterze w *Encyklopedii Powszechnej* t. XXV, s. 236.

¹⁹ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 219.

¹ Bliższe objaśnienie w sprawie daty i miejsca przysięgi zob. we wstępie.

postronnych protekcycje i panów zrzekam się i żadnej nie mam obierać innej, oprócz króla i jmoi i Rz[eczy]p[ospolitej] Polskiej.

Porozumienia żadnego z postronnymi na szkodę króla i jmoi i Rz[eczy]p[ospolitej] mieć, poselstw przyjmować ani odprawiać, ani posyłać bez wiadomości J.K.M.-ci nie będę. Przeciwno wszelakim nieprzyjaciołom J.K.M.-ci i następców królów polskich, tudzież za Koronę Polską i Wielkie Księstwo Litewskie ochotnie i odważnie ze wszystkim wojskiem zaporoskim zdrowie moje mieć mam. O wszelakich niebezpieczeństwach nadchodzących, o których mi się dostanie [wiadomość] wcześniej J.K.M. ostrzegać i oznajmiać mam i powinien będę. Zgoła, co wiara, cnota i powinność po mnie wyciągać będzie, ku J.K.M.-ci i Rz[eczy]p[ospolitej] Polskiej z każdej okazyj oświadczać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i męka Chrystusowa.

2. OBLATA PRZYSIĘGI METROPOLITY KIJOWSKIEGO JÓZEFA TUKALSKIEGO I BYŁEGO HETMANA ZAPOROSKIEGO JERZEGO CHMIELNICKIEGO NA WIERNOŚĆ KRÓLOWI I RZECZYPOSPOLITEJ

Warszawa, 29 listopada 1665

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna nr 203, f. 542 r. — 542 v. Czystopis. Tytuł oryg.: Przysięga ojca Tukalskiego i Chmielnickiego.

Ja N.N. przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu w Trójcy Ś[więtej] Jedy-nemu, biorąc sobie na świadectwo Najświętszą Pannę Maryją, świętych Piotra i Pawła, Mikołaja i wszystkich świętych, że odtąd Najjaśniejszemu Janowi Kazimierzowi, królowi polskiemu i szwedzkiemu, panu mojemu, wiernym i życzliwym będę. Fakcycje albo jakichkolwiek konferencyj tak jawnych, jako i potajemnych J.K.M.-ci i Ojczyźnie mojej Koronie Polskiej i Wielkiemu Księstwu Litewskiemu szkodliwych z nikim, osobliwie z buntownikami, rebelizantami², Kozakami, Moskalami albo z jakimkolwiek nieprzyjacielem³ J.K.M.-ci i Rzeczypospolitej miewać i żadnym kształtem czynić nie będę. Owszem, jeśli cokolwiek będę wiedział szkodliwego, panu i ojczyźnie niemieszkanie objawię. Z miejsca, które mi Pan Paweł Tetera, hetman zaporoski⁴ z wolej J.K.M.-ci na rezydencyją przez ten czas nazmaczy, nie zjadę i nie wynidę bez wiadomości i pozwolenia lub samego J.K.M.-ci lub też p. Tetry, hetmana zaporoskiego. A jako tę przysięgę wykonywam dobrowolnie, nie przymuszony i nie inszem respektem, tylko żebym pokazał moją cnotę, wiarę i życzliwość ku J.K.M.-ci i Rz[eczy]p[ospolitej], tak teże przysięgi żadnym wymysłem inaczej tłumaczyć nie będę, jeno jako sama w sobie brzmi. Tak mi P[anie] Boże dopomóż i Jego najdroższa męka. Grzesznik Józef Melubowicz⁵ Tukalski. Grzesznik Gedeon⁶ Chmielnicki. Działo się w Warszawie Roku Pańskiego 1665, dnia 29 miesiąca listopada. Podług tej roty oba, i J. M. ksiądz Tukalski i J.M. ks. Chmielnicki przysięgli klęcząc, na krzyżu palce dwa położywszy.

² Chodzi tu naturalnie o rokoszan spod znaku Lubomirskiego. Dwór i jego zwolennicy podejrzewali Chmielnickiego, Tukalskiego i innych „zdrajców” na Ukrainie o konszachty z Lubomirskim (por. Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 146). Podejrzenia te były uzasadnione (Zob. Hrusza do Lubomirskiego, 10 lutego 1664, W. S. Broel-Plater, *Zbiór pamiętników do dziejów polskich t. III*, Warszawa 1858, s. 152).

³ Mowa tu przede wszystkim o Tatarach, ale ze względu na wciąż jeszcze wówczas formalnie poprawne z nimi stosunki nie chciano ich wymieniać otwarcie.

⁴ Tetera już od wiosny t. r. przestał być de facto hetmanem zaporoskim z chwilą, gdy uciekł z Ukrainy. Pod koniec lata hetmanem obrano Doroszenkę.

⁵ Właściwie: Nielubowicz.

⁶ Gedeon — imię, które przyjął Jerzy Chmielnicki, gdy na początku 1663 r. wstępował do klasztoru.